

تلفظ دقیق و معنی لغوی و اصطلاحی عبارت «بله شدن»

در روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه قاجار

۱۰۱-۱۱۸

چکیده: در این مقاله ابتدا به معرفی نسخ خطی روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه قاجار پرداخته‌ایم؛ پس از آن با استناد به دیگر یادداشت‌های قدیمی و پراکنده او که در دسترس است قدیمی‌ترین استفاده وی را از عبارت «بله شدن» نشان داده‌ایم و با ذکر شواهدی معنی اصطلاحی این عبارت را در یادداشت‌ها و کلام او مشخص کرده‌ایم. بعد از آن در قالب جدولی رویکرد افرادی را که به خوانش و چاپ یادداشت‌های ناصرالدین شاه اقدام کرده‌اند بررسی کرده‌ایم و نشان داده‌ایم مهم‌ترین علت ناآگاهی از تلفظ دقیق و در نتیجه معنی مناسب واژه «بله» در طول ۲۰ سال اخیر و ایجاد اختلاف نظر بین محققان، حذف‌ها، بدخوانی‌ها و بی‌توجهی‌هایی است که از سوی آنان در این یادداشت‌ها صورت گرفته است؛ در ادامه با استناد به اصل دستخط شاه برای نخستین بار تلفظ دقیق این واژه را روشن کرده‌ایم و در نهایت درباره معنی لغوی آن بحث کرده‌ایم. روش ما در این پژوهش توصیفی-تحلیلی-آماری است.

کلیدواژه‌ها: بله شدن، ناصرالدین شاه قاجار، روزنامه خاطرات، زبان ترکی، زنان حرم‌سرا، اصطلاحات عامیانه.

Exact Pronunciation and Lexical and Idiomatic Meaning of the Persian Phrase «Balle Shodan in Nāṣer al-Dīn Shāh Qajar's Diaries
Nasim Mohammadi

Abstract: In this article, we have introduced the manuscripts of Naser al-Din Shah Qajar's diaries; After that, referring to his other old and scattered notes that are available, we have shown his oldest use of the phrase «Balle-» and by citing evidence, we have determined the idiomatic meaning of this phrase in his notes and speeches. After that, in the form of a table, we have examined the approach of people who read and printed Naser al-Din Shah's notes and we have shown the most important cause of their mistake in the exact pronunciation and consequently, the wrong perception of the meaning of the phrase «Balle» during the last 20 years and creating disagreements between researchers is the omissions, misreadings and inattentions made by them in these notes; In the following, we have clarified the exact pronunciation of this word for the first time by referring to the original Shah's handwriting and finally, we have discussed its literal meaning. Our method in this research is descriptive-analytical-statistical.

Keywords: Balle Shodan, Naser al-Din Shah Qajar, diary, Turkish Language, Harem Women, Idiomatic Expressions

۱. مقدمه

ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۴۷-۱۳۱۳ ق) وقایع روزانه و خصوصی زندگی خود را تقریباً از نوجوانی تا ۴۸ ساعت پیش از مرگ در چند هزار صفحه خاطرات ثبت کرده است که امروز بخش زیادی از آن‌ها در دسترس ماست. این یادداشت‌ها مرادوات او را با همسرانش و از جمله هم‌بستر شدن وی را با آن‌ها نیز شامل می‌شود؛ مسأله قابل توجه آن است که او برای اشاره به این مسأله واژه‌ها و ترکیبات متفاوتی را به کار می‌برد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها به کار بردن واژه «بله» همراه فعل «شد» یا «شدند» است.

در معنای اصطلاحی این عبارت که از فحوای کلام برمی‌آید و به معنی هم‌بستر شدن است محققان اتفاق نظر دارند اما درباره تلفظ صحیح و معنای لغوی آن اختلاف نظرهایی وجود دارد؛ مهم‌ترین علت ناآگاهی از این مسأله در ۲۰ سال اخیر در درجه نخست آن است که خانم فاطمه قاضیها که اولین بار در یادداشت‌های شاه با این واژه روبه‌رو شدند آنرا حذف کردند و در کتاب بعدی خود نیز با وجود اعراب‌گذاری‌های دقیق شاه، آن را «بلند شدن» ثبت کردند و در درجه بعد نیز نسخه‌خوانانی چون مجید عبدالمین در مواجهه با این واژه‌ها آن را حذف کردند یا بدو اعراب‌گذاری یا توضیح درباره آن به صورت «بله» ثبت کردند.

از آنجا که به نظر می‌رسد در آثار مکتوب پیش از شاه اصطلاح «بله شدن» برای اشاره به این موضوع به کار نرفته است و او آن را در این معنی اختیار کرده است فهم تلفظ دقیق و معنای لغوی آن، هم برای فهم بهتر روزنامه‌های خاطرات و به تبع شناخت بیشتر شخصیت وی ضروری است و هم برای اطلاع از کاربرد اصطلاحی خاص در ایران در بیش از ۱۵۰ سال پیش؛ ضمن آنکه نقد و بررسی کیفیت رویکرد مصححان یا نسخه‌خوانانی که به سراغ نسخ خطی مهم و خاصی می‌روند که محتویات آن‌ها می‌تواند به عنوان منابع دست‌اول حوزه‌های بیشتری از دانش در اختیار محققان قرارگیرد و ارزیابی رفتار آنان در مواجهه با نسخه، امری است بسیار مهم و ضروری؛ چرا که می‌تواند نشان دهد چگونه کوچک‌ترین بدخوانی یا بی‌دقتی یا فدا کردن کیفیت در برابر کمیت (چاپ هر چه بیشتر و سریع‌تر آثار) می‌تواند موجب اختلاف نظرهای بی‌مورد، برداشت‌های اشتباه یا حتی پنهان ماندن اطلاعاتی ارزشمند از دسترس پژوهشگران رشته‌های مختلف دانش شود.

در این مقاله نخست به معرفی نسخ خطی یادداشت‌های شاه می‌پردازیم و پس از بررسی معنی اصطلاحی عبارت «بله شدن» رویکرد نسخه‌خوانان این یادداشت‌ها را در مواجهه با این عبارت در قالب جدولی نشان می‌دهیم؛ پس از آن با استناد به اصل دستخط شاه تلفظ صحیح واژه «بله» را نشان می‌دهیم و در نهایت نظر خود را درباره معنای لغوی آن بیان می‌کنیم.

گفتنی است با توجه به آنکه بین عمل «تصحیح نسخ خطی» که مبتنی بر روش‌هایی چون قیاسی، التقاطی، ذوقی و... است و تعریف خاصی دارد و «نسخه‌خوانی» یا «روخوانی از نسخه خطی» و افزودن

توضیحاتی در پاورقی درباره معنی بعضی از واژه‌ها یا شرح حال رجال تاریخی تفاوت وجود دارد - و ما در مجال دیگری به توضیح مفصل آن خواهیم پرداخت - در این مقاله همه جا از واژه‌های دقیق تر «نسخه خوان» یا «روخوان» یادداشت‌های ناصرالدین شاه استفاده می‌کنیم.

۲. پیشینه و روش تحقیق

درباره تلفظ دقیق و معنای لغوی و اصطلاحی عبارت «بله شدن» تاکنون تحقیق علمی انجام نشده است اما اظهارنظرهایی از سوی دو تن از پژوهشگران در فضای مجازی صورت گرفته است:

عظیمی، میلاد (۱۳۹۷). درباره اصطلاحی از خاطرات ناصرالدین شاه. کانال تلگرامی «نور سیاه»:
<https://t.me/n00re30yah> تاریخ دسترسی: ۲۸ اردیبهشت ۱۳۹۷

که تنها درباره معنی اصطلاحی آن مثال‌هایی ذکر کرده است؛
کسروی، رضا. اصطلاح‌پلشدن در خاطر اتروزانه ناصرالدین شاه قاجار. کانال تلگرامی «وقایع اتفاقیه»:
<https://t.me/Qajarstudies> تاریخ دسترسی: ۲۴ تیر ۱۳۹۷

که به معنی اصطلاحی آن پرداخته و درباره کاربردهای آن حدس‌هایی زده است.
روش ما در این پژوهش توصیفی - تحلیلی - آماری است.

۳. نسخ خطی روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه قاجار

امروز بخش اعظم یادداشت‌های چند هزار صفحه‌ای شاه در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و مرکز اسناد تاریخی کاخ گلستان نگهداری می‌شود؛ آنچه از این یادداشت‌ها تاکنون برای ما شناسایی شده و به آن‌ها دسترسی داریم از این قرار است:

الف) آلبوم‌های موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران:

۱. آلبوم شماره ۹۷: وقایع سال ۱۲۷۹ ق تا سال ۱۲۸۵ ق شامل وقایع روزانه و سفر به مازندران، خراسان، قم و اطراف تهران.

۲. آلبوم شماره ۹۵: وقایع سال ۱۲۸۵ ق تا سال ۱۲۸۸ ق شامل وقایع روزانه و سفر به مناطق مختلف تهران، مازندران، گیلان و عتبات.

۳. آلبوم شماره ۹۴: وقایع سال ۱۲۸۸ ق تا سال ۱۲۹۳ ق شامل وقایع روزانه و سفر نخست به فرنگ.

۴. آلبوم شماره ۸۱: وقایع سال ۱۲۹۳ ق تا سال ۱۲۹۹ ق شامل وقایع روزانه و سفر دوم به فرنگ.

۵. آلبوم شماره ۹۲: وقایع سال ۱۲۹۹ ق تا سال ۱۳۰۱ ق شامل وقایع روزانه و سفر به خراسان.

۶. آلبوم شماره ۹۳: وقایع سال ۱۳۰۱ ق تا سال ۱۳۰۴ ق شامل وقایع روزانه و سفر به اطراف تهران.

۷. آلبوم شماره ۹۶: وقایع سال ۱۳۰۶ ق تا سال ۱۳۰۸ ق شامل وقایع روزانه و سفر سوم به فرنگ.

ب) آلبوم‌های موجود در مرکز اسناد تاریخی کاخ گلستان:

۱. آلبوم دربرگیرنده وقایع محرم سال ۱۳۰۶ ق تا شعبان سال ۱۳۰۶ ق

۲. آلبومی که دربرگیرنده پنج آلبوم است:

۱-۲ آلبوم اول: وقایع سال ۱۳۰۸ ق تا سال ۱۳۰۹ ق شامل وقایع روزانه و سفر به اطراف تهران و مازندران.

۲-۲ آلبوم دوم: وقایع سال ۱۳۰۹ ق تا سال ۱۳۱۰ ق شامل وقایع روزانه و سفر به عراق عجم.

۲-۳ آلبوم سوم: وقایع سال ۱۳۱۰ ق تا سال ۱۳۱۲ ق شامل وقایع روزانه و سفر به اطراف تهران.

۲-۴ آلبوم چهارم: وقایع سال ۱۳۱۲ ق تا سال ۱۳۱۳ ق شامل وقایع روزانه و سفر به اطراف تهران.

۲-۵ آلبوم پنجم: وقایع سال ۱۳۱۳ ق شامل وقایع روزانه و سفر به اطراف تهران تا ۴۸ ساعت پیش از ترور و مرگ.

۴. بله شدن

۴-۱. قدیمی‌ترین تاریخ به کار رفتن اصطلاح «بله شدن» در یادداشت‌های ناصرالدین شاه در میان نسخ موجود برگی با طراحی‌ها و یادداشت‌هایی از شاه موجود است که در کتاب مرقع ناصری با عنوان تصویر شماره ۶۰-۱ (تصویر ۱ این مقاله) چاپ شده و در وسط آن برگی سفیدرنگ قرار دارد که در یک روی آن «آقا بشیر» مردی را سوار بر اسب کشیده است و در پشت آن یادداشت‌هایی از ناصرالدین شاه ثبت شده است: «امشب که شب عید غدیر خم است و شب سه شنبه هجدهم شهر ذی حجه الحرام است اول شب صیغه‌ها کلاً جمع بودند... آقا بشیر غلیان آورد و این شکل را هم کشیده آورد چیزی ندادمش... ۱۲۶۷». (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۸: ۵۹) و در کتاب، تصویر ۱-۵۹ نام گذاری شده است.

در یادداشتی که در تصویر ۶۰-۱ کتاب آمده واژه «بله» در کنار نام همسر دیده می‌شود که به نظر می‌رسد در میان یادداشت‌هایی از او که پژوهشگران به آن‌ها دسترسی دارند، قدیمی‌ترین استفاده وی از این اصطلاح باشد:

نقاشی به دست آقا بشیر. پشت تصویر ۹۵-۱ کتاب مرقع ناصری

۶۰ . 445

مرقع ناصری، ۱
تصویر شماره ۹۵-۱
Nasiri Murraqqa, 1
Figure: 1, 60

تصویر ۱: متن نسخه بالا، سمت راست: یادداشت‌ها و طراحی‌هایی از ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۵ و ۱۲۶۷ ق ناصرالدین شاه، (۱۳۹۸: ۶۰)

شب دوشنبه ۲۰ شهر شوال المکرم در دارالسلطنه اصفهان کشیده شد. فردا صبح یعنی سه ساعت به غروب مانده به دامنه کوه صفه افواج مشق خواهند کرد. حالا دو و نیم از شب رفته و زن تازه هم نشسته در تالار صدری و کسی دیگر نیست. تازه به حمام رفته است. ان شاء الله امشب بله.

متن نسخه بالا، وسط:

مشقه ناصرالدین فی شهر صفرا المظفر سنه ۱۲۶۵.

متن نسخه بالا، سمت چپ:

«توجه دل‌ها را سینه‌ام ملالی. امشب هر که را دیدم به من مبارکباد می‌گفت که نمی‌دانم چه قسم حرکت که ... .. زحمات. قربان خاک پای جواهر آسای همایون مبارکت شوم.»

دیدیم تاریخ ثبت شده در یادداشت نخست ۲۰ ماه شوال است و مکان آن اصفهان اما سالی برای آن درج نشده است؛ باین وجود از آنجا که شاه نخستین بار در سال ۱۲۶۷ ق به اصفهان سفر می‌کند و تا پایان ماه شوال در آنجا می‌ماند (سپهر، ۱۳۷۷: ج ۳، ۱۱۳۵-۱۱۳۸) و خود نیز در قطعه دیگری در همین کتاب مرقع ناصری می‌نویسد: «الحمد لله رب العالمین از التفات مرتضی علی ما صحیح و سالم به اصفهان رسیدیم و دیشب که شب جمعه ۱۰ شهر شوال المکرم بود سلطان خانم تشریف آورد و خیلی خوش گذشت. سنه ۱۲۶۷» (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۸: ۹۶) می‌توان گفت تاریخ آن یادداشت نیز باید ۲۰ شوال سال ۱۲۶۷ ق باشد.

آقای عبدالمین در کتاب مرقع ناصری یادداشت‌های این قسمت را چنین خوانده است:

تصویر شماره ۱-۶۰

[بالا سمت چپ:]

امشب هر که دیدم به من مبارک باد می‌گفت که
نمی‌دانم چه قسم حرکت ....
قربان خاکبای جواهرآسای همایون مبارکت شوم

[بالا سمت راست:]

شب دوشنبه ۲۰ شهر شوال المکرم [۱۲۶۷]، در
دارالسلطنه اصفهان کشیده شد. فردا صبح -
یعنی سه ساعت به غروب مانده - به دامنه کوه صفه
[می‌رویم]؛ افواج مشق خواهند کرد.

حالا دو و نیم از شب رفته و زن تازه هم نشسته،
در تالار صدری و کسی دیگر نیست. تازه به حمام
رفته است، انشاء الله امشب بله!

مشقه ناصرالدین فی شهر صفرالمظفر سنه ۱۲۶۵

تصویر ۲: روخوانی مجید عبدالمین از یادداشت‌های تصویر ۱-۶۰ کتاب مرقع ناصری (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۸: ۳۱۳) که بر خوانش ایشان چهار ایراد وارد است:

۱. بدون توضیح درباره چرایی ذکر تاریخ ۱۲۶۷ ق آن را در متن قرار داده‌اند اما در ادامه بی‌توجه به ذکر ماه شوال در یادداشت شاه، جمله «مشقه فی شهر صفرالمظفر ۱۲۶۵» را نیز در ادامه همان یادداشتی که خود برای آن تاریخ ۱۲۶۷ را اضافه کرده‌اند، آورده‌اند که طبعاً نمی‌شود دو یادداشت با دو تاریخ آن هم به فاصله دو سال به یکدیگر مربوط باشند.

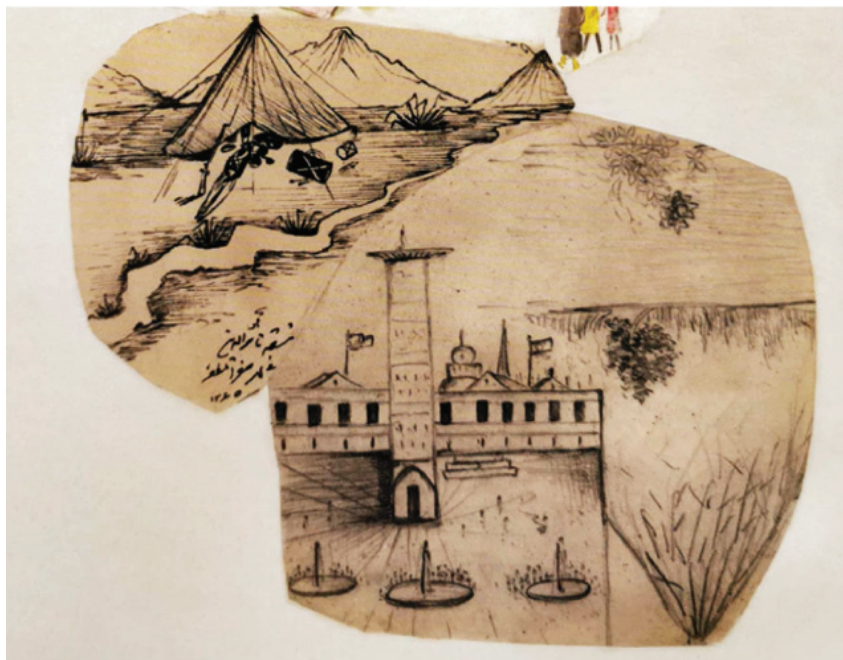
۲. «به دامنه کوه» یعنی «در دامنه کوه» اما بی‌توجه به دستور تاریخی زبان فارسی و کاربردهای معنایی مختلف حرف اضافه «به» جمله را با اضافه کردن فعل «می‌رویم» تغییر داده‌اند و باعث تغییر معنی جمله نیز شده‌اند.

۲. عبدالمین تنها ذیل یادداشتی از شاه در بروجرд در تصویر ۳۷-۱ کتاب مرقع ناصری در پاورقی نوشته است: «این بخش مربوط است به سفر اصفهان و بروجرд ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۷ قمری. در هنگام اقامت در شهر بروجرд.» (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۸: ۳۰۳) اما نه برای یادداشت‌های مربوط به اصفهان و نه تقریباً برای هیچ‌یک از تاریخ‌هایی که در یادداشت‌های مختلف در قلاب قرار داده است توضیحی نداده است و چرایی انتخاب این تاریخ‌ها را ذکر نکرده است.

۳. یک جمله از یادداشت‌های سمت چپ را بدون اطلاع به خواننده حذف کرده‌اند و برای جمله بعد هم اکتفا کرده‌اند به قرار دادن چهار نقطه و بازهم علت را در باورقی ذکر نکرده‌اند؛ بنابراین خواننده نمی‌داند آیا این نقاط در متن اصلی بوده است؟ آیا جمله ناخوانا بوده است؟ آیا جمله‌ای بنا به ضرورت حذف شده است؟

۴. در مقابل واژه «بله» علامت تعجب گذاشته‌اند که به نظر می‌رسد «بله» را در معنای «آری و بلی» دانسته‌اند و احتمالاً چنین برداشت کرده‌اند که ناصرالدین شاه نوشته است: «آری! امشب فلانی هم بله!» که این برداشت صحیح نیست و در مورد معنای آن بعد صحبت خواهیم کرد؛ اگر هم برفرض مثال این برداشت را نداشته‌اند، علامت تعجب را به درستی به کار نبرده‌اند چراکه در جمله عبارتی دال بر بهت و اعجاب ناصرالدین شاه از هم بستر شدن با همسر خود دیده نمی‌شود.

به این ترتیب بر اساس اسنادی که تاکنون در دسترس داریم به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین استعمال واژه «بله» در یادداشت‌های شاه به سال ۱۲۶۷ ق و ۲۰ سالگی وی بازمی‌گردد اما بد نیست به این سؤال فرعی نیز پاسخ دهیم که پس طراحی خیمه‌ها در تصویر ۶۰-۱ به جمله «شب دوشنبه ۲۰ شهر شوال المکرم... کشیده شد» بازمی‌گردد یا جمله «مشقه ناصرالدین فی شهر صفر المظفر سنه ۱۲۶۵» باید گفت این جمله به ظن قوی به طراحی خیمه‌ها برمی‌گردد چراکه در همان صفر ۱۲۶۵ ق بازهم شاه به طراحی از این خیمه‌ها و اردوی شاهی پرداخته است که در کتاب مرقع ناصری تصویر ۱۶۱-۱ چاپ شده است:

تصویر ۳:
یادداشت و طراحی
از ناصرالدین شاه
(ناصرالدین شاه،
۱۳۹۸:۱۶۱)

بنابراین اشاره او به آنچه در ۲۰ شوال ۱۲۶۷ کشیده است یا مربوط است به طراحی صف سربازان توپخانه در قسمت پایین، سمت چپ تصویر ۶۰-۱ یا آنکه تصویر، بریده شده است و در دسترس نیست یا شاید با توجه به رنگ کاغذ به عمارت تصویر ۱۶۱-۱ بازمی‌گردد.

۴-۲. معنای اصطلاحی «بله شدن»

عبارت «بله شدن» از ۱۲۶۷ ق تا ۱۳۰۶ ق حدود ۵۳۰ بار در یادداشت‌های شاه به کار رفته است. بررسی این عبارت در محور هم‌نشینی کلمات و نیز فحوای کلام به روشنی نشان می‌دهد شاه آن را برای اشاره به هم‌بستر شدن با همسران خود به کار می‌برده است:

«دیدم خاور و ستاره هردو پابرنه ایستاده اند توی اطاق. ستاره را کشیدم توی رخت خواب با همان رخت‌هایش خوابانیدم و بله و بعد او رفت من خوابیدم.» (همان: ۷۰)

«امشب یوشی بله شد یعنی این خطوط را بلافاصله بعد از بله نوشتیم ... می‌خواهم بروم حمام.» (همان: ۲۰۸)

«به طریق معمول به اطاق نواب رفتم. بعد از آنجا رفتم تالار انیس الدوله؛ بله هم شد. رفتم حمام.» (همان: ۱۱۳)

هرچند خود شاه نیز در موردی به وضوح «بله شدن» را برابر «جماع» قرار داده است:

«دیشب انیس الدوله بله شد. بعد از فراغت کم مانده بود غش کنم چون حالا درست بیست روز است که ناخوش و کسلم ... در این چند روز الی دیشب جماعی نکرده بودم.» (همان: ۲)

عظیمی و کسروی نیز به همین معنی اشاره کرده‌اند.^۳

۵. رویکرد نسخه‌خوانان روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه به عبارت «بله شدن» در آثار خود

پیش از پرداختن به این موضوع ذکر دو نکته ضروری است:

نخست: همان‌طور که در جایی دیگر نوشتیم ناصرالدین شاه به دلیل:

«در اختیار دارالطباعة قرار دادن بعضی از سفرنامه‌هایش برای چاپ در روزنامه و در

دسترس عموم قرار گرفتن آن‌ها، کتابت و خوشنویسی بعضی از یادداشت‌هایش توسط

۳. ک: عظیمی، میلاد (۱۳۹۷). درباره اصطلاحی از خاطرات ناصرالدین شاه. کانال تلگرامی «نور سیاه»:

<https://t.me/n00re30yah> تاریخ دسترسی: ۲۸ اردیبهشت ۱۳۹۷

و نیز: کسروی، رضا. اصطلاح بله شدن در خاطرات روزانه‌ی ناصرالدین شاه قاجار. کانال تلگرامی «وقایع اتفاقیه»:

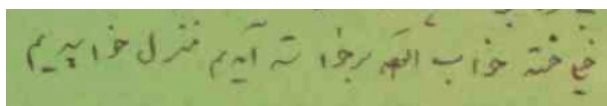
<https://t.me/Qajarstudies> تاریخ دسترسی: ۲۴ تیر ۱۳۹۷

خطاطان معروف، تجلید و تزئین دفترهای یادداشت او، بیان شفاهی بخش‌هایی از اتفاقات روزانه و نگارش هم‌زمان آن‌ها توسط کاتبان و عواملی از این قبیل... آنجا که به هم خوابگی با زنان حرم سرا می‌رسد و یا انجام عملی غیردینی که خود مرتکب شده (مانند نوشیدن مسکرات) ترجیح می‌دهد به زبان فرانسه بنویسد که کمتر افرادی از اهل دربار به آن آگاهی داشتند. وی برای اشاره به هم خوابگی با زنان خود اغلب از اصطلاح «بله شدن» استفاده می‌کند» (محمدی، ۱۳۹۹: ۱۱۰)

باید اضافه کرد در مواردی نیز - مثلاً در آلبوم شماره ۹۶ که دربرگیرنده سفرنامه سفر سوم فرنگ است و اغلب تقریر اوست و املا دیگران و یا آلبوم شماره ۸۱ که دربردارنده سفرنامه سفر دوم فرنگ است و یا آلبوم شماره ۹۵ که شرح سفر مازندران و عتبات و... است - چند رویکرد را در پیش می‌گیرد:

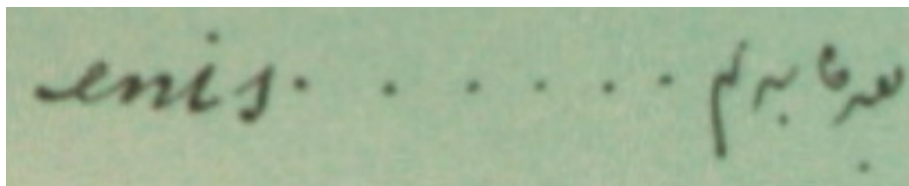
(الف) یا اصلاً به رابطه زناشویی خود اشاره نمی‌کند؛

(ب) یا چه هنگام تقریر و چه نوشتن تنها در انتهای شب به رفتن و خوابیدن خود اشاره می‌کند:

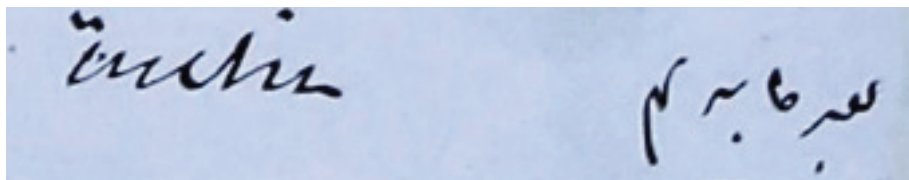
خیلی خسته خواب‌آلوده برخاسته آمدم منزل خوابیدم. (نسخه خطی آلبوم ۹۶ بیوتات سلطنتی سازمان اسناد ملی، ش ۷۲۲۸/۲۹۵: ۳)

(ج) یا به جای ذکر این عبارت اکتفا می‌کند به قرار دادن چند نقطه:

بعد خوابیدم ..... enis. (نسخه خطی آلبوم ۹۵ بیوتات سلطنتی سازمان اسناد ملی، ش ۷۲۲۹/۲۹۵: ۲۰۳)

(د) و یا نقطه چین نیز نمی‌گذارد و فقط نام همسر را ذکر می‌کند:

بعد خوابیدم Uchi [یوشی]. (همان: ۲۵۹)

به این ترتیب در بعضی از چاپ‌های صورت‌گرفته بر اساس اصل نسخه دست‌نویس ناصرالدین شاه مانند سفر دوم یا سوم فرنگ که از سوی خانم قاضیها روخوانی و منتشر شده است در خود نسخه اصلی این عبارت دیده نمی‌شود؛ پس ما نیز در جدول شماره ۱ تنها به بررسی چاپ‌هایی می‌پردازیم که در اصل نسخه این عبارت به کار رفته است.

دوم) برای بررسی کیفیت روخوانی‌های صورت‌گرفته از یادداشت‌های شاه ما آن چاپ‌هایی را که بر نسخ موجود در سازمان اسناد مبتنی است با اصل نسخ مقابله کرده‌ایم اما در اینجا قصد نداریم درباره کیفیت این چاپ‌ها و نابسامانی‌های فراوانی که به دلیل ضعف در رعایت ملزومات تصحیح تخصصی نسخ خطی و نداشتن دید جامع‌نگر در تصحیح و روخوانی و تعجیل در خوانش نسخ برای انتشار هر چه سریع‌تر به آن‌ها راه یافته است نشان دهیم؛ بنابراین فقط رویکرد نسخه‌خوانان را به عبارت «بله شدن» نشان می‌دهیم:

جدول ۱: رویکرد فاطمه قاضیها و مجید عبدامین به عبارت «بله شدن» در آثار خود

سال چاپ	عنوان کتاب	نسخه خوان	نشر	«بله شدن» در متن	اعراب گذاری واژه	توضیح معنای لغوی	توضیح معنای اصطلاحی
۱۳۷۷	روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگستان	قاضیها	سازمان اسناد و کتابخانه ملی	حذف عبارت	ندارد	ندارد	ندارد
۱۳۸۹	گزارش شکارهای ناصرالدین شاه قاجار	قاضیها	سازمان اسناد و کتابخانه ملی	خواندن به صورت «بلند شدن»	ندارد	ندارد	ندارد
۱۳۹۵	روزنامه خاطرات ربیع‌الثانی ۱۲۸۲ تا ربیع‌الاول ۱۲۸۳ ق به انضمام سفرنامه مازندران	عبدامین	انجمن آثار و مفاخر فرهنگی	حذف عبارت	ندارد	ندارد	ندارد
۱۳۹۵	روزنامه ... ربیع‌الاول ۱۲۸۳ تا جمادی‌الثانی ۱۲۸۴ ق به انضمام سفرنامه اول خراسان	عبدامین	انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری نشر سخن	بله	ندارد	ندارد	ندارد
۱۳۹۷	دست‌نوشته‌های ناصرالدین شاه قاجار از سفر و شکار در فیروزکوه	قاضیها	میراث مکتوب	بله	ندارد	ندارد	ندارد
۱۳۹۷	روزنامه ... رجب ۱۲۸۴ تا صفر ۱۲۸۷ ق به انضمام سفرنامه‌های قم، لار، کجور و گیلان	عبدامین	افشار - سخن	بله	ندارد	ندارد	ندارد

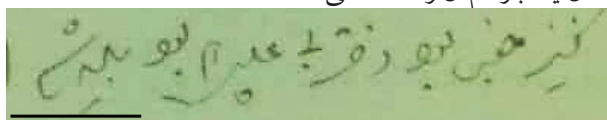
ندارد	ندارد	ندارد	بله	افشار - سخن	عبدامین	روزنامه... ربیع الاول ۱۲۸۷ تاشوال ۱۲۸۸ ق به انضمام سفرنامه کربلا و نجف.	۱۳۹۸
-------	-------	-------	-----	-------------	---------	---	------

می‌بینیم هیچ‌یک به تلفظ دقیق و معنای لغوی و اصطلاحی این عبارت نپرداخته‌اند.

۶. تلفظ دقیق واژه «بله» در عبارت «بله شدن» در روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه قاجار

خانم قاضیها در سال ۱۳۷۷ و در ضمن متن آلبوم شماره ۹۴ بیوتات که در برگزیده سفر اول شاه به فرنگ است برای اولین بار با عبارت «بله شدن» برخورد می‌کنند که اتفاقاً با اعراب‌گذاری شاه هم همراه است: «بله»

اما متأسفانه در همان یک بار هم آن را حذف می‌کنند:

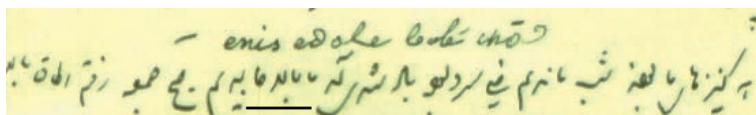

(نسخه خطی آلبوم ۹۴ بیوتات سلطنتی سازمان اسناد ملی، ش، ۷۲۳۰/۲۹۵:۴۷۷)

(ناصرالدین شاه، ۱۳۷۷: ۳۵۵)

پس از آن در سال ۱۳۸۹ که به سراغ آلبوم شماره ۹۷ بیوتات می‌روند و به خوانش یادداشت‌های شاه از سال ۱۲۷۹ ق تا ۱۲۸۱ ق می‌پردازند، نخستین بار در صفحه ۸ نسخه با این عبارت روبه‌رو می‌شوند:

Enisedolebeléchéôd (نسخه خطی آلبوم ۹۷ بیوتات سلطنتی سازمان اسناد ملی، ش، ۷۲۲۶/۲۹۵: ۸)

و آنچه را که در نسخه دیده‌اند این چنین ثبت می‌کنند:

شب ماندیم، خیطی سرد بود، یاد تندی آمد، خوابیدیم، Aniss-al-doleh [انیس الدوله] بلند شد.

اشاره پاورقی:

(همان جا)

۱. ناصرالدین شاه همه جا Anissal Doleh را با E نوشته یعنی Eniss...

در اینجا توفقی می‌کنیم و پیش از پرداختن به حذفیات این قسمت، خواننده را به نکته بسیار مهمی متوجه می‌کنیم:

این جمله و تعدادی جمله دیگر مانند آن در یادداشت‌های شاه از مهم‌ترین جملاتی هستند که در تاریخ ادبیات، تاریخ زبان و تاریخ خط فارسی ثبت شده‌اند چراکه می‌بینیم یک فرد ایرانی، آن هم نه یک فرد معمولی بلکه شاه ایران در ۱۶۳ سال پیش، از خط لاتین و الفبای فرانسوی برای نوشتن جمله‌ای به زبان فارسی استفاده کرده است (در زبان فرانسه دو حرف CH کنار هم صدای «ش» می‌دهد بنابراین «Chōd» املاي فعل «شد» فارسی با الفبای فرانسوی است) و با توجه به آنکه نگارنده در تحقیقات خود نتوانست پیش از وی فردی را بیابد که چنین کرده باشد، می‌توان گفت احتمالاً ناصرالدین شاه قاجار نخستین ایرانی است که از خط لاتین برای نوشتن به زبان فارسی استفاده کرده است. ما در مقاله دیگر خود برای نخستین بار این موضوع را مطرح کردیم^۴ اما در این مقاله برای اولین بار است که جمله‌ای را به خط لاتین و زبان فارسی از ناصرالدین شاه نشان می‌دهیم.

متأسفانه می‌بینیم خانم قاضیها در برخورد با این جمله نه تنها مهم‌ترین قسمت آن (belé chōd): بله (شد) را حذف کرده‌اند و نه تنها در پاورقی درباره این حذف سخنی نگفته‌اند که به طرز عجیبی belé را که هیچ شباهتی به boland ندارد، این چنین خوانده‌اند؛ همچنین می‌بینیم دو کلمه دیگر نیز از متن جاافتاده است: «ما بالا» خوابیدیم. غریب‌تر آنکه چند صفحه بعد از این جمله بار دیگر شاه می‌نویسد:

دم صبح انیس الدوله belé شد. (نسخه خطی آلبوم ۹۷ بیوتات سلطنتی سازمان اسناد ملی، ش ۱۸: ۲۹۵/۷۲۲۶)

و باز هم در خوانش خویش تجدید نظر نمی‌کنند:

می‌آید، دم صبح انیس الدوله بلند شد.

(ناصرالدین شاه، ۱۳۸۹: ۱۲۹)

و در سایر مواردی هم که واژه بله کاملاً خوانا نوشته شده است به همین ترتیب:

(نسخه خطی آلبوم ۹۷ بیوتات سلطنتی سازمان اسناد ملی، ش ۱۰: ۲۹۵/۷۲۲۶)

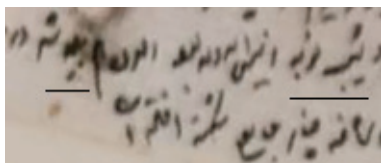
۴. ر. ک: محمدی، نسیم (۱۳۹۹). «اطلاعاتی نویافته درباره ناصرالدین شاه قاجار بر اساس حذفیات پنج تصحیح غیرتخصصی از روزنامه خاطرات او مطالعه موردی: لائین نوشت‌های ناصرالدین شاه در آلبوم شماره ۹۷ بیوتات سلطنتی (املاي لائین اسامی بانوان حرم)». پژوهش‌های علوم تاریخی. دوره ۱۲، ش ۴. پیاپی ۲۳. صص ۱۰۱-۱۲۸.

دیروز هم زاغی را صیغه کرده بودند، دیشب پیش ما بود. بلند شد.

(ناصرالدین شاه، ۱۳۸۹: ۱۱۱)

اینکه ایشان واژه «بله» را «بلند» خوانده‌اند سخن جدیدی نیست و قبلاً میلاد عظیمی و رضا کسروی هم درباره آن نوشته‌اند^۵ اما همان طور که نشان دادیم مسأله تنها بدخوانی واژه مذکور نیست بلکه نادیده گرفتن تلفظ دقیق و آشکار و واضح واژه‌ای است که حدود ۲۰ سال محققان مختلف را به اظهار نظر و اختلاف نظر درباره چیزی واداشت که از همان ابتدا جای بحثی نداشت؛ چراکه آنچه خود ناصرالدین شاه به دست خود به وضوح نوشته است نه آن چنان که آقای عبدامین احتمالاً به معنی «آری و بلی» گرفته‌اند و اغلب در مقابل آن علامت تعجب قرار داده‌اند، «بله» است و نه «بله» یا «بله» و نه هیچ‌یک از نظرات دیگری که تاکنون نگارنده در گفتگوهای شفاهی با محققان مختلف شنیده است بلکه «بله» است با کسره‌ای در زیر حرف ب و بدون تشدید.

مسأله قابل توجه دیگر آن است که آقای عبدامین نیز با وجود روخوانی حدود ۱۲ جلد از دست‌نوشته‌های ناصرالدین شاه هیچ‌گاه این واژه را اعراب‌گذاری نکرد و مثلاً وقتی در سال ۱۳۹۸ در همان کتاب مرفع ناصری که اغلب در مقابل «بله»‌های آن علامت تعجب گذاشته و به خوانش احتمالی «بله» صحه گذاشته است با این صحنه روبه‌رو شده با بی‌توجهی‌ازکارآن عبور کرده است:

دیشب نوبت انیس الدوله بود الان هم بله شد. (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۸: ۹۷)
خوانش ایشان:

است می‌نویسم. دیشب نوبه انیس الدوله بود. الان
هم بله شد. در همان بین صدای بسیار مهیبی آمد.

(همان: ۳۳۶)

ضمن آنکه مقصود از واژه «نوبه»، «نوبه = نوبت» است.

۷. معنای لغوی واژه «بله» در عبارت «بله شدن» در روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه قاجار

۵. ن. ک: عظیمی، میلاد (۱۳۹۷). درباره اصطلاحی از خاطرات ناصرالدین شاه. کانال تلگرامی «نور سیاه»:

<https://t.me/n00re30yah> تاریخ دسترسی: ۲۸ اردیبهشت ۱۳۹۷

و نیز: ن. ک: کسروی، رضا. اصطلاح بله شدن در خاطرات روزانه‌ی ناصرالدین شاه قاجار. کانال تلگرامی «وقایع اتفاقیه»:

<https://t.me/Qajarstudies> تاریخ دسترسی: ۲۴ تیر ۱۳۹۷

حال که متوجه شدیم تلفظ صحیح این واژه «بله» است به سراغ معنای لغوی آن می‌رویم و برای نخستین بار اعلام می‌کنیم که به عقیده ما این واژه همان واژه ترکی «بله» یا با لهجه دیگر ترکی «بله» و به معنی «چنین، چنان» است که امروز نیز چه در میان فارسی‌زبانان و با تلفظ «اله و بِلِه» یا «ال و بل» در تداول عامه و چه در میان ترک‌زبانان به صورت «اله و بله» رایج است و «بله شدن» یعنی «چنین شدن» یا به عبارتی «چیز شدن» و همان‌طور که امروز نیز «چیز» یا «چیز شدن» به صورت کنایی درباره مسائل تابو یا موضوعاتی که صحبت آشکارا درباره آن‌ها چندان پسندیده نیست بین مردم و در فرهنگ عامه به کار می‌رود «بله شدن» نیز از سوی ناصرالدین شاه استعمالی است کنایی و پوشیده برای هم‌بستری و به عبارتی «چیز شدن» همسران؛ گفتنی است نگارنده همچنین از چندین نفر از هم‌وطنان ترکی آذری زبان درباره استعمال این لغت در معنی «چیز شدن» و در اشاره به هم‌بستری سؤال کرد و همگی اظهار داشتند که این کاربرد امروز نیز در زبان ترکی رایج است.

معنای لغوی بله:

«بله: [بِ ل] (ترکی، ا) لفظ ترکی است به معنی چنان. (فرهنگ لغات عامیانه). چنین. اله و بله؛ چنین و چنان. امثال: بله دیگ بله چغندر؛ مثل مرکب از کلمه بله ترکی است که معنی چنین میدهد و دیگ و چغندر فارسی. گویند ترکی می‌گفت مسگران الکه ما دیگها سازند، هریک چند خانه‌ای. شنونده گفت در روستای ما چغندرها آید هریک همچند خرواری. ترک گفت چنین چغندر را در کدام دیگ بزند؟ گفت در دیگ مسگران الکه شما. (امثال و حکم دهخدا).» (دهخدا)

«بله [اله و...]: لفظ ترکی است به معنی چنان.» (جمال‌زاده، ۱۳۴۱: ۲۲)

«بیله bil [۱] همچنین؛ و [۲] به معنی: مع در آخر کلمه، و [۳] به معنی: با یکدیگر، و [۴] به معنی دانسته و فهم کنان.» (استرآبادی، ۱۳۸۸: ۱۶۹)

«بنله = چنین، اینطور: بنله دوستو اولان دشمنی نیلر = با داشتن چنین دوستی دشمن لازم نیست - ائله گلدی بنله گنتدی = آنطور آمد اینطور رفت.» (واله بابا، ۱۳۸۷: ۱۹۶)

بنابراین وقتی به عنوان مثال شاه می‌نویسد «انیس الدوله بله شد» یعنی «انیس الدوله چنان شد / فلان شد / چیز شد» و این یعنی با او هم‌بستری صورت گرفت.^۶

۶ گفتنی است اطلاعات این قسمت از مقاله در سال ۱۳۹۸ با آقای مجید عبدامین به اشتراک گذاشته شد و در سال ۱۳۹۹ در کتاب روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار از شوال ۱۲۸۸ تا ذیحجه ۱۲۹۰ ق به انضمام سفرنامه اول فرنگ مورد استفاده قرار گرفت اما نامی از نگارنده برده نشد:

۱. بله شدن: مأخوذ از ترکی، مجامعت و نزدیکی کردن.

(ناصرالدین شاه، ۱۳۹۹: ۴۶۷)

به این ترتیب دو نکته برای ما روشن می شود:

نخست آنکه می بینیم هرچند ناصرالدین شاه در توصیف روابط جسمانی دیگران ممکن است از الفاظ نامؤدبانه ای استفاده کند اما همواره درباره روابط خود با همسرانش از عبارات کنایی و شرعی استفاده می کند و این محافظه کاری به دلیل همان مواردی است که پیش از این به تعدادی از آن ها اشاره کردیم.

دوم آنکه به سابقه حداقل ۲۰۰ ساله این پوشیده گویی و استفاده از واژه «چیز» برای صحبت از تابوها در زبان محاوره و فرهنگ ایرانی - ترکی پی می بریم.

۸. نتیجه گیری

در این پژوهش پس از معرفی نسخ خطی روزنامه های خاطرات ناصرالدین شاه به تحلیل و بررسی عبارت «بله شدن» پرداختیم؛ اطلاعاتی که از این تحقیق حاصل شد چنین است:

«بله شدن»:

۱. به نظر می رسد قدیمی ترین استعمال آن در یادداشت های شاه به سال ۱۲۶۷ ق و ۲۰ سالگی وی بازمی گردد؛

۲. از ۱۲۶۷ ق تا ۱۳۰۶ ق حدود ۵۳۰ بار به کار رفته است؛

۳. به نظر می رسد در آثار مکتوب پیش از شاه این اصطلاح برای اشاره به این موضوع به کار نرفته است؛

۴. معنی اصطلاحی «بله شدن»: شاه آن را در معنی هم بستر شدن به کار برده است؛

۵. تلفظ دقیق واژه «بله»: با ذکر نمونه های متعدد از اصل دستخط ناصرالدین شاه نشان دادیم تلفظ دقیق آن «بله» است با کسره ای در زیر حرف بو و نشتداید و به این ترتیب سایر تلفظ های پیشنهادی پژوهشگران را مردود دانستیم؛ همچنین نشان دادیم مهم ترین علت ناآگاهی از تلفظ دقیق این واژه آن است که خانم قاضیه که در سال ۱۳۷۷ برای اولین بار با عبارت «بله شدن» در یادداشت های شاه روبه رو شدند این واژه را حذف کردند و در کتاب بعدی خود نیز علی رغم اعراب گذاری هایدقیق شاه، آن را «بلند شدن» ثبت کردند. در جدولی رویکرد قاضیه ها و عبدامین را به این عبارت نشان دادیم و دیدیم آن را حذف کرده اند یا بدون اعراب گذاری یا توضیح درباره آن به صورت «بله» ثبت کرده اند؛ به این ترتیب در تلفظ دقیق این واژه حدود ۲۰ سال بی دلیل بین پژوهشگران اختلاف نظر به وجود آمده است.

۶. معنای لغوی «بله شدن»: گفتیم معتقدیم این واژه همان واژه ترکی «بله» و به معنی «چنین، چنان»

است و «بله شدن» یعنی «چنین شدن» یا به عبارتی «چیز شدن»؛ و همان طور که امروز نیز «چیز» یا «چیز شدن» به صورت کنایی درباره مسائل تابو یا موضوعاتی که صحبت آشکارا درباره آن‌ها چندان پسندیده نیست بین مردم به کار می‌رود «بله شدن» نیز از سوی شاه استعمالی است کنایی و پوشیده برای هم بستری با همسران.

در نهایت دیدیم هر چند ناصرالدین شاه در توصیف روابط جسمانی دیگران ممکن است از الفاظ نامؤدبانانه‌ای استفاده کند اما همواره درباره روابط خود با همسرانش از عبارات کنایی و شرعی استفاده می‌کند؛ و نیز این پوشیده‌گویی و استفاده از واژه «چیز / چنین / چنان / فلان» برای صحبت از تابوها در زبان محاوره و فرهنگ ایرانی - ترکی سابقه‌ای حداقل ۲۰۰ ساله دارد.

در پایان باید بگوییم تصحیح نسخ خطی عرصه‌ای است تخصصی که به صبر و حوصله و سواس فراوان و مهم‌تر از همه دانشی تخصصی و نگاهی جامع‌نگر نیازمند است؛ اگر بدون داشتن تعریف دقیق از وظیفه و مسؤولیت خطیر مصحح به سراغ نسخ خطی برویم با کوچک‌ترین بی‌دقتی یا عبور شتاب‌زده یا حذف و دست‌کاری نسخه می‌توانیم سال‌ها محققان و پژوهشگران را از اطلاعات ارزشمندی که از دل نسخ به دست می‌آید محروم نگاه داریم و مسؤولیت دور ماندن محققان از این اطلاعات برگردن هیچ‌کس نخواهد بود، جز خود ما.

منابع

- استرابادی، میرزا مهدی خان (۱۳۸۸). فرهنگ ترکی به فارسی سنگلاخ. تلخیص از حکیم محمد خوبی با عنوان خلاصه عباسی. مقدمه، تصحیح و تحشیه حسین محمدزاده صدیق. تبریز: یاران.
- جمال‌زاده، محمد علی (۱۳۴۱). فرهنگ لغات عامیانه. به کوشش محمد جعفر محجوب. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- دست‌پیش (واله بابا)، محمود (۱۳۸۷). تورکجه سوزلوگ: فرهنگ ترکی - فارسی. تهران: شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- سپهر، محمد تقی (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ (تاریخ قاجاریه). جلد سوم. به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.
- محمدی، نسیم (۱۳۹۹). «اطلاعاتی نویافته درباره ناصرالدین شاه قاجار بر اساس حذفیات پنج تصحیح غیرتخصصی از روزنامه خاطرات او مطالعه موردی: لاتین‌نوشت‌های ناصرالدین شاه در آلبوم شماره ۹۷ بیوتات سلطنتی (املائی لاتین اسامی بانوان حرم)». پژوهش‌های علوم تاریخی. دوره ۱۲. ش ۴. پیاپی ۲۳. صص ۱۰۱-۱۲۸.
- _____ (۱۳۷۷). روزنامه‌ی خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان. به‌کوشش فاطمه‌قاضیه‌ها. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- _____ (۱۳۸۹). گزارش‌شکارهای ناصرالدین‌شاه قاجار ۱۲۷۹-۱۲۸۱ هـ - ق. تصحیح و پژوهش: فاطمه‌قاضیه‌ها. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- _____ (۱۳۹۸). مرقع ناصری (طراحی‌ها، سیاه‌مشق‌ها و یادداشت‌های ناصرالدین شاه قاجار). به کوشش مجید عبدامین با همکاری مهدی فراهانی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

_____ (۱۳۹۹). روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار از شوال ۱۲۸۸ تا ذیحجه ۱۲۹۰ ق به انضمام سفرنامه اولفرنگ. تصحیح مجید عبد امین، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار باهمکاری نشر سخن.

_____، آلبوم ۹۴ بیوتات سلطنتی [روزنامه خاطرات از ۱۲۸۸ ق تا ۱۲۹۳ ق و سفرنامه ناصرالدین شاه قاجار به فرنگستان]، شماره منبع: ۲۹۵/۷۲۳۰، شماره کتاب شناسی ملی: ۳۳۲۹۶۷۲، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

_____، آلبوم ۹۶ بیوتات سلطنتی [سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگستان در سال ۱۳۰۶ ق]، شماره منبع: ۲۹۵/۷۲۲۸، شماره کتاب شناسی ملی: ۳۳۱۵۰۰۷، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

_____، آلبوم ۹۷ بیوتات سلطنتی [روزنامه خاطرات از ۱۲۷۹ ق تا ۱۲۸۵ ق]، شماره منبع: ۲۹۵/۷۲۲۶، شماره کتاب شناسی ملی: ۳۳۰۸۰۵۷، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

_____، آلبوم شماره ۹۵ بیوتات سلطنتی [روزنامه خاطرات از ۱۲۸۵ ق تا ۱۲۸۸ ق شامل وقایع روزانه و سفر به مناطق مختلف تهران، مازندران، گیلان و عتبات]، شماره منبع: ۲۹۵/۷۲۲۹، شماره کتاب شناسی ملی: ۳۳۲۵۹۱۲، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.